

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 930/2:903(282.247.318) «-03/-02»

В.С. Рудь

ТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ ПІВДЕННОГО БУГУ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглянуто досягнення вітчизняних археологів у польових та аналітичних дослідженнях пам'яток кінця середнього – початку пізнього Трипілля (етапи VII–CI), розташованих в басейнах верхніх течій річок Дохна та Савранка Правобережжя середньої течії Південного Бугу.

Ключові слова: історія досліджень, трипільська культура, історіографічний період, польові дослідження, відносна хронологія, господарство.

В кінці середнього – на початку пізнього Трипілля (етапи VII та CI) на Правобережжі середньої течії Південного Бугу, в басейнах річок Кодима і Савранка, існувала окрема чечельницька локально-хронологічна група пам'яток. Питання, що стосуються її точної локалізації, генетичної підоснови, шляхів міграцій, хронологічних меж та, нарешті, своєрідності рис, майже не розв'язані. Однак на сьогодні остаточно вирішувати ці питання зарано, адже в ареалі поширення групи, що досить приблизно окреслена дослідниками, є ще багато білих плям. Тому для початку зазначені проблеми потрібно розглядати на мікрорегіональному рівні, адже це дозволить глибше розкрити модель етнокультурних процесів, яку в майбутньому можна накласти на масштабніший ареал.

З усієї території поширення чечельницької групи найбільш вивченим видається мікрорегіон басейнів верхніх течій річок Дохна та Савранка Правобережжя середньої течії Південного Бугу. На сьогодні тут відомо сім поселень трипільської культури (Стратіївка, Білий Камінь, Жабокричка, Луги, Чечельник, Вишенька, Кривецьке), які у різні роки досліджували С.С. Гамченко, І.Ч. Зборовський, М.Л. Макаревич, Б.І. Лобай, В.А. Косаківський, І.І. Засць, К.К. Черниш та В.С. Рудь.

Історію дослідження археологічних пам'яток трипільської культури мікрорегіону, яка налічує більше ста років, умовно можна поділити на два хронологічні періоди. Початок першого припав на кінець першого десятиліття та тривав до початку 40-х рр. XX ст. Другий період бере свій відлік із початку 70-х рр. минулого століття і триває до наших днів. Щоправда, ці періоди не протікали послідовно, адже з хронологічної шкали випадає проміжок у 30 років (40–60-ті рр. XX ст.), коли археологічних вивчень пам'яток зазначеного мікрорегіону не провадилося.

Дослідження пам'яток були спрямовані у трьох основних напрямках: польове вивчення конкретних поселень, розробка схем відносної хронології та відтворення різних аспектів господарства населення мікрорегіону в часи трипільської культури. Розглянемо кожен із них.

Польові дослідження. У 1909–1913 рр. на Поділлі працював С.С. Гамченко, який відкрив трипільські поселення біля сіл Стратіївка та Білий Камінь [1, с. 31]. Однак будь-якої інформації про зібраний тут шляхом розвідок матеріал автору не відомо.

Згодом, у 1928 р., експедицією під керівництвом С.С. Гамченка й за участі М.Л. Макаревича та І.Ч. Зборовського повторно здійснено польові роботи в Білому Каміні. В результаті їх проведення шляхом розвідок зафіксовано залишки понад 50 жител та розкопано шість площадок, дві з яких розкрито фрагментарно [2]. Роком пізніше учасник експедиції І.Ч. Зборовський здійснив пошуки різночасових археологічних пам'яток в межах колишньої Тульчинської округи, куди входила територія досліджуваного мікрорегіону. Серед трипільських поселень ним повторно обстежено пам'ятку Стратіївка, складено план її розташування, що дає можливість точно її локалізувати [3, арк. 7–8]. Це були останні польові дослідження мікрорегіону, які зараховані до першого історіографічного періоду.

Початок другого періоду пов'язаний із короткотривалими роботами Б.І. Лобая. Під час проведення розвідок у 1970 р. археолог виявив поселення трипільської культури біля сіл Жабокричка та Луги.

Пік польових досліджень припадає на кінець 70-х рр. XX ст. та пов'язаний з діяльністю В.А. Косаківського. Ним відкрито одне поселення на території смт. Чечельник, а інше – на око-

.....
лицях, в ур. Вишенька. Пізніше, у 1983 р., йому вдалося привернути увагу відомих дослідників І.І. Зайця та К.К. Черниш до майже зруйнованої пам'ятки Чечельник [4, с. 277]. У 1990 р. на цьому поселенні І.І. Зайцем та В.А. Косаківським проведено стаціонарні розкопки одного житла [5].

В.А. Косаківський також постійно провадив роботу з повторного обстеження виявлених раніше пам'яток з метою збору матеріалу, який би дав можливість зробити висновки про їх відносну хронологію. Так, у 1987 р. він обстежив поселення Білий Камінь [6], а впродовж 2000–2003 рр. – поселення біля сіл Луги та Жабокричка. Під час останніх розвідок дослідником відкрито нове поселення Кривецьке на східній околиці с. Тартак [7, с. 93–95]. У 2011 р. В.А. Косаківський та автор повторно оглянули територію пам'ятки Білий Камінь, встановивши, що вона є найбільшою серед поселень не тільки мікрорегіону, а й усієї чечельницької групи. Площа поселення перевищує 100 га і дає можливість впевнено зарахувати його до списку поселень-гігантів часів трипільської культури [6].

Аналіз схем відносної хронології. Вже після перших стаціонарних розкопок, що були проведени на пам'ятці Білий Камінь, перед дослідниками постала проблема датування знахідок. Після смерті С.С. Гамченка часткове опрацювання накопиченого матеріалу здійснив М.Л. Макаревич, зарахувавши пам'ятку до культури «В» (періодизаційна схема В.В. Хвойки) [8, с. 467].

Грунтовніші побудови схем відносної хронології простежуються в дослідженнях другого історіографічного періоду. Зокрема, ще наприкінці 80-х рр. минулого століття після ознайомлення наукової громадськості з керамічними матеріалами, переважно з поселення Чечельник [9; 10; 11], постає питання про їх відмінність від кераміки відомих на той час локальних груп. Внаслідок цього дослідники починають виділяти окрему чечельницьку локально-хронологічну групу пам'яток трипільської культури в межириччі Південного Бугу та Дністра. Вперше ці думки висловлені у працях С.М. Риждова та В.А. Круца. Вони вважали, що чечельницька група сформувалась внаслідок просування населення пізньої фази томашівської групи у південно-західному напрямку [12].

З критикою тверджень С.М. Риждова та В.А. Круца виступила Т.Г. Мовша, вказавши, що пам'ятка Чечельник аж ніяк не спадкоємниця томашівських традицій, тому що має більше рис, притаманних петренській групі та існувала раніше епонімної пам'ятки – Томашівки [13, с. 170–171]. Цієї ж точки зору Т.Г. Мовша дотримувалась і в пізніших своїх працях [14, с. 40–42].

Л.Ю. Поліщук, опрацювавши керамічні комплекси поселень розвинутого Трипілля на межі лісостепової та степової смуги в межириччі Дністра та Південного Бугу, також зробила висновок про існування на цій території локальної групи пам'яток кінця середнього – початку пізнього Трипілля. Формування групи дослідниця пов'язувала із впливами з боку володимирівських племен [15, с. 30, 49]. Остання теза пізніше була підтримана та розвинена Т.М. Ткачуком [16, с. 25].

Однак ці питання ще перебували на стадії розробки, і виявлення керамічних імпортів групи на поселеннях суміжних територій внаслідок відсутності детальної періодизації групи залишались лише констатацією факту про їх наявність [17, с. 92].

У 1993 р. у Вінниці виходить друком збірка наукових праць під назвою «Подільська старовина». Нам вона цікава публікаціями С.М. Риждова та В.А. Косаківського. Останній, публікуючи матеріали розкопок Чечельника, робить висновок про існування окремої чечельницької групи пам'яток. Вона об'єднує відомі на той час поселення Чечельник, Білий Камінь, Вишенька та кілька інших із басейну р. Кодима. Поряд з цим дослідник намагався простежити зв'язки населення чечельницької групи з сусідніми регіонами, зазначаючи про знахідки окремих керамічних виробів типу Чечельника в «матеріалах пам'яток другої фази розвитку томашівсько-сушківської групи в межириччі Південного Бугу та Дніпра» [18, с. 108]. С.М. Риждов, будучи знайомим із керамічними комплексами багатьох пам'яток трипільської культури, вже впевнено пише про окрему чечельницьку групу, визначаючи її генетичну підоснову в особі автохтонних пам'яток типу Кринички, коло впливів на стадії формування та ареал зв'язків у процесі функціонування [19, с. 92].

І, нарешті, найбільше опрацьована відносна хронологія групи у дисертаційному дослідженні С.М. Риждова. Розробляючи питання історії трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межириччя на основі їх керамічних комплексів, він, звісно ж, не обминув увагою сусіднє Правобережне Побужжя. В його праці простежується дещо глибша розробка хронологічної послі-

довності розташування пам'яток чечельницької групи. Відповідно до цього Чечельник з'являється із другою та третьою, а Білий Камінь – із четвертою і останньою фазами розвитку томашівської групи. Процес формування групи С.М. Рижов синхронізував із часом утворення небелівської групи, на основі якої пізніше, на його думку, і утворилася томашівська група. Автор не відмовляється від гіпотези про рух пізніх «томашівців» на захід. Результатом цього, на його думку, є синкретичні поселення Побужжя – Рахни Собові та Стіна IV. Проіснувавши трохи довше томашівських, чечельницькі общини були асимільовані переселенцями із Середнього Подністров'я – косенівською групою [20, с. 11–14]. Цю ж лінію розвитку С.М. Рижов підтримує і в пізніших своїх роботах [21].

У недавніх публікаціях Т.М. Ткачука спостерігаємо інакше бачення історії чечельницької групи. Науковець зазначає, що вона, можливо, сформувалася на основі традицій мерешовської та середньобузької груп і пройшла у своєму розвитку три фази. До першої, хоча і невпевнено, він зараховує пам'ятку Немирів, до другої – Чечельник та Черкасів Сад II, до третьої – Стіну IV. Також дослідник робить висновок про існування четвертої фази розвитку групи. Говорити про це дали можливість чечельницькі імпорти з поселення Майданецьке [22].

Розгляд питань господарства. Господарство племен трипільської культури мікрорегіону частково було розглянуто ще С.С. Гамченком та М.Л. Макаревичем на прикладі матеріалів з Білого Камня. Однак дослідники обмежилися лише констатацією факту про високий рівень розвитку скотарства, хліборобства, кремене- та каменеобробки, гончарства. Поряд із цим, дослідниками статистично підраховано увесь комплекс знахідок із досліджених площадок, визначено матеріал, що використовувався для виготовлення знарядь праці, подано їх типологію. Численні остеологічні знахідки, за визначеннями С.С. Гамченка, співвіднесені з певними видами свійської та дикої фауни [8, с. 461, 467–469].

З 70-х рр. ХХ ст. у вивченні трипільської культури широко практикується застосування археометричних методів досліджень. Частково ці методи застосовувалися під час вивчення матеріалів з Чечельника. На основі знахідок В.А. Косаківського (у 1988 р. – суміші обвуглених зерен та у 1990 р. – відбитків зернівок на кераміці) Г.О. Пашкевич провела палеоботанічні визначення [23]. Виявлений матеріал дозволив дослідникам говорити про склад основних культурних рослин, що вирощувалися жителями поселення Чечельник, а в порівнянні з палеоботанічними комплексами інших поселень – виявити тенденції та зміни у видовому наборі культурних рослин на пізньому етапі Трипілля [24, с. 54].

Нарешті, вже в останніх роботах В.А. Косаківського та автора на основі комплексного поєднання усіх наявних джерел реконструюється найважливіший напрямок господарства трипільського населення мікрорегіону – хліборобства [25].

Ще одним напрямком господарства трипільських племен, що стало об'єктом дослідження В.А. Косаківського, було ткацтво. На основі археологічних та етнографічних матеріалів, із залученням даних палеоботаніки та з допомогою експериментального методу, дослідник намагається реконструювати процес виготовлення тканин за часів трипільської культури [26]. Останніми роками до вивчення цього питання долучився і автор [27].

Важливим археологічним матеріалом трипільських поселень є кераміка. Саме вона виступає джерелом для побудови схем відносної хронології та є власне об'єктом технологічних досліджень. В.А. Косаківським було фрагментарно змодельовано окремі процеси гончарного виробництва, пов'язані з добором сировини та формуванням посуду для поселень Чечельник, Вишенька та частково Білого Камня. Ним же розроблена класифікація кераміки [18; 28]. Картина тенденцій еволюції знакових систем посуду з епонімної пам'ятки групи знайшла відображення в дослідженнях Т.М. Ткачука [16; 29, с. 277–288].

На сьогодні найбільш повно та всебічно поселення мікрорегіону представлені в монографії І.І. Зайця «Трипільська культура на Поділлі» (2001). У ній автор на основі широкої джерельної бази подає різнобічний опис поселень Чечельника та Білого Камня [30, с. 96–101]. Дослідник залучив різноманітні матеріали з пам'яток мікрорегіону, що дали можливість максимально реконструювати процеси гончарного та особливо ткацького виробництва [30, с. 125, 127–130].

Отже, в історії дослідження трипільських пам'яток мікрорегіону нам вдалося простежити два основні періоди: перший – 1909–1940 рр. та другий, що розпочався у 1970 р. та триває до сьогодні.

Впродовж першого періоду досліджень археологами були реалізовані завдання емпіричного рівня: збір, опис та часткова класифікації матеріалу, переважна більшість якого не дійшла до наших днів. Започатковано залучення до археологічного вивчення трипільських матеріалів методів природничих наук, зокрема археозоології.

Основні польові дослідження в другий період були проведені В.А. Косаківським. Важливо, що паралельно із польовими дослідженнями тривав процес осмислення та інтерпретації накопиченого матеріалу. Як наслідок, В.А. Косаківським та С.М. Рижовим виокремлено чечельницьку локально-хронологічну групу пам'яток трипільської культури, а саме вперше запропоновано хронологічну інтерпретацію накопиченого матеріалу. На сьогодні С.М. Рижов найбільш повно подав власне бачення історії появи, розвитку та занепаду групи в системі пам'яток розвинутого Трипілля. Протягом другого періоду В.А. Косаківським розпочато, а І.І. Зайцем продовжено з'ясування питань, пов'язаних із господарством тодішнього населення мікрорегіону. Важливою характеристикою цих вивчень є часткове залучення методів природничих наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури / С.С. Гамченко // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 31–41.
2. Макаревич М.Л. Археологічні досліді у селі Білому Камні в 1928 р. За матеріалами С.С. Гамченко. Короткий попередній звіт / М.Л. Макаревич // Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі – НА ІА НАНУ). – Всеукраїнський Археологічний Комітет, 202/46. – 24 арк.
3. Щоденник розвідок і розшуків археологічних І. Зборовського в 1929 р. на Тульчинщині // НА ІА НАНУ. – Ф. 3/90. – 25 арк.
4. Заец И.И. Исследование трипольского поселения на Южном Буге // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 276–277.
5. Косаківський В.А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник / В.А. Косаківський // Археологічні дослідження в Україні 1991. – Луцьк, 1993. – С. 48, 49, 149.
6. Косаківський В.А. Поселення Білий Камінь у світлі нових даних / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Прадавні землероби Південно-Східної Європи. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ-Тальянки, 2011. – С. 54–55.
7. Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодні) / В.А. Косаківський // Подільська старовина. – Вінниця, 2008. – С. 88–108.
8. Макаревич М.Л. Археологічні досліді в с. Білий Камінь / М.Л. Макаревич // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 453–475.
9. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі / В.А. Косаківський // Тези доп. VI Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1988. – С. 5.
10. Косаківський В.А. Кераміка трипільського поселення Чечельник / В.А. Косаківський // Тези доп. VII Вінницької обл. краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 13.
11. Косаківський В.А. Пізньотрипільські поселення в басейні р. Савранки / В.А. Косаківський // Тези доп. VIII Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 10–11.
12. Рижов С.М. Про історичну долю пізньотрипільських племен томашівської групи / С.М. Рижов // Тези доповідей VII Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 12.
13. Мовша Т.Г. Актуальные проблемы истории поздне трипольского населения Днестровско-Днепровского междуречья / Т.Г. Мовша // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы I полевого семинара ИА АН УССР, Тальянки-Веселый Кут-Майданецкое (далі – РПГТ). – К., 1990. – С. 169–174.
14. Мовша Т.Г. Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи (До проблеми виділення культур) / Т.Г. Мовша // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХV. Праці Історико-філософської секції. Серія Археологія. – Львів, 1993. – С. 24–58.
15. Патокова Э.Ф. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье / Э.Ф. Патокова, В.Г. Петренко, Н.Б. Бурдо, Л.Ю. Полищук. – К., 1989. – 144 с.
16. Ткачук Т.М. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд) / Т.М. Ткачук, Я.Г. Мельник. – Вінниця, 2005. – 208 с.
17. Шмаглий Н.М. Микрохронология поселения Майданецкое / Н.М. Шмаглий, М.Ю. Відейко // РПГТ. – К., 1990. – С. 91–94.
18. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі / В.А. Косаківський // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 97–108.
19. Рижов С.М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї / С.М. Рижов // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 85–96.
20. Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / С.М. Рижов. – К., 1999. – 18 с.

21. Ришов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України // О. Ольжич. Археологія. – К., 2007. – С. 437–477.
22. Ткачук Т.М. Локально-хронологічні групи культури Трипілля-Кукутень з мальованим посудом (етапи ВІІ-СІ) / Т.М. Ткачук // Trypillian Civilization Journal. – Адреса доступу : <http://www.trypillia.com/index.php> (дата доступу 20.01.14).
23. Пашкевич Г.О. Результати палеоботанічного дослідження трипільського поселення Чечельник / Г.О. Пашкевич, В.А. Косаківський // Тези доп. Х Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1991. – С. 14–15.
24. Пашкевич Г.О. Рільництво племен трипільської культури / Г.О. Пашкевич, М.Ю. Відейко. – К., 2006. – 144 с.
25. Косаківський В.А. Хліборобство племен трипільської культури межиріччя середньої течії Південного Бугу та Дністра (етап СІ) / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Вісник інституту історії, етнології і права. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2011. – Вип. 9. – С. 7–10.
26. Косаківський В.А. До історії трипільського ткацтва / В.А. Косаківський // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К., 2003. – С. 63–66.
27. Рудь В.С. До історії ткацтва на Поділлі / В.С. Рудь // Подільське традиційне ткацтво : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Вінниця, 30 вересня – 1 жовтня 2008 р. / Ред. кол. : Т.О. Цвігун, В.А. Косаківський (наук. ред.), О.І. Назарець. – Вінниця, 2009. – С. 49–53, + кол. іл. – С. 4–5.
28. Косаківський В.А. Пізньотрипільська кераміка басейну р. Савранки // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. – Київ-Опішня, 1993. – С. 148–150.
29. Ткачук Т.М. Знакові системи трипільсько-кукутеньської культурно-історичної спільності (мальований посуд) / Т.М. Ткачук. – Вінниця, 2005. – Ч. 2. – 418 с.
30. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі / І.І. Заєць. – Вінниця, 2001. – 184 с.

Рудь В.С. ТРИПОЛЬСКИЕ ПАМЯТНИКИ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ ЮЖНОГО БУГА: ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье рассмотрены достижения отечественных археологов в полевых и аналитических изучениях памятников конца среднего – начала позднего Триполья (этапы ВІІ-СІ), расположенных в бассейнах верхних течений рек Дохна и Савранка Правобережья среднего течения Южного Буга.

Ключевые слова: история исследований, трипольская культура, историографический период, полевые исследования, относительная хронология, хозяйство.

Rud V.S. TRYPILLIA SITES OF THE RIGHT BANK OF THE MIDDLE REACHES OF THE SOUTHERN BUG: HISTORY OF INVESTIGATIONS

In the article the author writes about the achievement of national archaeologists in the field and analytical studies of Trypillia culture sites (stages ВІІ-СІ), which are located in the upper reaches of the Dohna and Savranka rivers (middle reaches of the Right Bank of the Southern Bug).

Keywords: history of investigation, Trypillia culture, historiographical period, field studies, relative chronology, economy.

УДК 94(438)»16-17»

Е.О. Зваричук, С.В. Маланчук

СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано соціальну та етнічну структуру населення Подільського воєводства в другій половині XVII–XVIII ст. Визначено що, міське населення Подільського воєводства у досліджуваній період складалось з трьох основних груп: багатой верхівки, поспільства і бідноти. На підставі цього з'ясовано, що соціальні межі між різними групами міських жителів особливо різко проявлялись у великих торгово-ремісничих центрах. Основна маса міського населення складалась з українського населення, проте в містах Поділля проживали також поляки, євреї, вірмени, представники інших національностей.

Ключові слова: міська верхівка, міське поспільство, міські низи, замкове управління, магистрат, міська адміністрація, духовенство, соціальна група, етнічна структура, цех, привілей, демографія, громада, самоврядування.